

Kádár Gábor–Vági Zoltán: Hullarablás A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése

Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, Budapest, 2005,
431 oldal, ára: 2940 forint

A kutató és elemző közgazdászok mind nagyobb érdeklődést mutatnak a gazdasági folyamatokat befolyásoló történeti, kulturális tényezők iránt. Nem ritka például, hogy megpróbálják kideríteni: egy ország vallási, etnikai közösségei, kulturálisan különböző népcsoportjai, miért nyújtanak *eltérő gazdasági teljesítményt*. Napjainkban elsősorban a kínai gazdaság gyors növekedésének okait kutatók vizsgálják ezt a jelenséget (*Feenstra és szerzőtársai* [1993], *Hefner* [1998a], [1998b]).

A 20–21. század indonéziai vagy malajziai kínai kisebbségeihez hasonlóan a magyarországi zsidóság is jól teljesítő, a modernizáció szabályait és intézményeit gyorsan kiismerő és használó társadalmi csoportnak bizonyult az 1867-es kiegyezést követően, majd az első világháború utáni évtizedekben.

A két világháború között a gazdaság dinamikus ágazataiban, a kedvezőbb megélhetést biztosító iparban, kereskedelemben, valamint az úgynevezett szabad pályákon a népességben elfoglaltnál nagyobb arányt képviselő zsidóság „többségének életkörülményei csak a nyomorgók tragikus tengődésének perspektívájából tűnhetett gazdagságnak, valójában azonban leginkább a tisztességes szegénység vagy a szerény jómód kifejezésekkel lehetne leírni” (21. o.).

„A 20-30 százaléknyi módosabb réteg azonban kétségkívül jelentős anyagi javakkal rendelkezett” (20. o.), ezért az összhatás a zsidóságra nézve kedvezőnek bizonyult. A különböző becslések egy irányba mutatnak: „... a zsidótörvények hatálya alá tartozó magyar állampolgár 5-6 százalékos arányához képest az éves nemzeti jövedelem negyedével, a teljes nemzeti vagyon 20-25 százalékával rendelkezett” (27. o.).

Az etnikai, vallási vagy kulturális különbség okozta eltérő gazdasági teljesítmény és gyarapodás miatti társadalmi feszültségeket rendszerint a hátrányos helyzetben levők állami támogatásával, ritkábban a kedvező helyzetbe kerültek negatív diszkriminációjával próbálták csökkenteni a világ számos országában. A magyar holokauszt azonban nem szokásos, állam vezényelte, jövedelem- és vagyontranszfer volt: „A huszadik században a magyar állam különböző ideológiák nevében gyakran tette rá a kezét polgárainak vagyonára. A tömeges rablás azonban csak egyszer, 1944-ben torkollott hullarablásba. Európa egyik legnagyobb és leggazdagabb zsidó közössége, a magyar, vagyonával együtt semmisült meg” (14. o.)

Kádár Gábor és Vági Zoltán ezt a rettenetes történetet rekonstruálják könyvükben. Elsősorban az anyagi ösztönzőkkel, a kifosztás gazdasági vonatkozásaival foglalkoznak. A szerzőpáros szerint a végkifejlet – az 1944. március 19-ei német megszállás után, a Horthy Miklós által kinevezett, kollaboráns Sztójay-kormány tevékenysége – csak a baljós előzmények ismeretében értékelhető. Könyvük majdnem egynegyede ezért a vész-korszak előtörténetéről szól.

A kiegyezés és az első világháború közötti évtizedek, a gyors kapitalista átalakulás időszakának vesztesei körében is nőttek a zsidókkal szembeni előítéletek, terjedtek az antiszemita ideológiák. A 19. század utolsó évtizedeiben létrejöttek az ilyen nézeteket programjukba emelő politikai pártok és szervezetek (*Szabó* [2003]). A szélsőséges szer-

vezetek működését azonban a közhatalom korlátozta, nézeteiket a politikai vezető réteg túlnyomó többsége elutasította.

A vesztes első világháború hatásai. A fordulat az első világháborút követő összeomlás és a forradalmak időszaka után következett be. Az átmenetileg meggyöngyült közhatalom csak nehézségek árán tudta levernı az összeomló gazdaság, az áruhiány és a tömeges munkahelyvesztés miatt kitört zsidóellenes zavargásokat, pogromokat.

A csőcseléket nemcsak az bátorította, hogy futni hagyták a főkolomposokat, de az is, hogy az 1920-ban formálódó úgynevezett keresztény kurzus a háború elvesztését és annak következményeit jórészt a zsidók kártékony tevékenységével magyarázta. A zsidókkal szembe forduló állam egyik első akciója a numerus clausus törvény (1920. évi XXV. törvénycikk), aminek értelmében a magyar egyetemeken és főiskolákon 6 százalékra korlátozták a felvehető zsidók arányát. Az ország gazdasági, diplomáciai elszigeteltségének feloldására, a gazdasági növekedés újraindítására törekvő *Bethlen István* kormánya később felhagyott a diszkriminatív törvénykezés gyakorlatával. Kádár és Vági elemzéséből azonban kiderül, hogy a felülről lefelé szivárgó antiszemitizmus végigkísérte a Horthy-korszak történetét.

A burkoltan zsidóellenes törvényeknél¹ sokkal fontosabb volt ebből a szempontból a nyíltan fajgyűlölő, féllégális és titkos szervezetek, valamint az államapparátus, a törvényhozás nemritkán magas szintű *személyi összefonódása*: „A húszas évek elején egyes becslések szerint a nemzetgyűlési képviselők harmada-negyede tagja volt az ÉME-nek... [Ébredő Magyarok Egyesülete].” (51. o.)

Az összefonódás növelte a *bürokratikus antiszemitizmus* hatékonyságát és elterjedtségét. Ennek lényege, hogy napi működése során „az elvileg az állampolgárok érdekében működő közigazgatás a zsidó lakosság ellen fordul, és adminisztratív eszközök segítségével próbálja meg ellehetetleníteni a zsidó állampolgárok életét, a zsidó iparosok, kereskedők és cégek működését” (55. o.).

A szerzők számos példával illusztrálják, hogy „a vezető közigazgatási tisztviselő a törvények és rendeletek tömegéből rég elavult előírásokat, kötelezettségeket keresett elő, majd utasította az irányítása alá tartozó szerveket, hogy azok betartását csak a zsidók esetében ellenőrizték” (uo.). Bemutatnak olyan eseteket is, amikor „az adminisztratív eljárás során a meglévő jogszabályok szándékolt félremagyarázásával a keresztényekhez képest a zsidóknak többletkövetelményeknek kellett megfelelniük, vagy sok esetben jogukat sem tudták maradéktalanul érvényesíteni” (uo.).

A zaklató intézkedések kitalálásában és alkalmazásában már ekkor kitűnt Endre László, a magyar holokauszt kulcsfigurája, háborús bűnös, ekkor még csak gödöllői főszolgabíró. Endre László kedvét az sem veszi el a hatalommal való visszaéléstől, hogy a húszas évek második felében a „kormányzat lassan ugyan, de fellépett a bürokratikus antiszemitizmus ellen is”, és egy általa szervezett zsidóellenes kampány ügyében „kénytelen volt levélben tisztázni magát a belügyi államtitkár előtt” (59. o.).

Reformkényszer és antiszemitizmus. Az 1929–1933-as nagy világgazdasági válság felerősítette a magyar gazdaság és társadalom régóta megoldatlan szerkezeti gyengeségeit: „A 19. század második felében meginduló kapitalizálódás és iparosodás a tőkehiányos nagybirtokrendszer konzerválódása miatt a Magyarországon meghatározó agrárszférát kevésbé érintette. Így a gazdasági változások nyerteseivé váló urbanizált, polgári rétegek aránytalan mértékben fölőzték le a strukturális átalakulás nyereségét, hiszen abból a

¹ A szerzők ide sorolják például az úgynevezett vagyonszállás fizetését előíró törvényt.

sokmillió, föld nélküli szegényparasztság gyakorlatilag egyáltalán nem részesült. Az egyik megoldás az élet- és versenyképes méretű kis- és középbirtok széles körű létrehozása lett volna. Ez azonban radikális földreform nélkül elképzelhetetlen volt, márpedig a mindenkori politikai elit szent tehénként tekintett az egyházi és az arisztokrata nagybirtokokra.” (74. o.)

A kiegyezés utáni kormányok azonban, ha nem akarták sérteni a hagyományos uralkodó osztályok érdekeit, és nem akarták a versenyképes ágazatokat újabb elvonásokkal megfosztani a további növekedés lehetőségétől, csak az óvatos, lassú változások mellett kötelezheték el magukat. A kormány legfőbb arra törekedett, hogy fokozatosan, „az állami irányítású redisztribúció eszközét alkalmazva ... találjon forrásokat a szegényebb, elesettebb többség esélyeinek javítására.” (Uo.) Ez azonban nem nyújtott megoldást a szerkezeti problémákra, nem oldotta a súlyos szociális feszültségeket.

A harmincas évek tragikus ellentmondása volt, hogy Magyarországon a szélsőséges politikai erők követeltek reformokat, hirdették az ország modernizálását. A fajvédők, antiszemiták, nemzetiszocialisták és számos esetben a kommunisták váltak a haladás bajnokaivá, ők sürgettek „radikálisan antikapitalista modellváltást (birtokreform, egész ipari és kereskedelmi szektorok államosítása, állami tervgazdálkodás bevezetése)” (uo.).

„A szélsőjobb szociálpolitikája a kezdetektől [a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve] arra az axiómára épült, hogy mivel a kormány nem hajlandó a földreformra, a kívánatos szociális áttörés egyedül az iparban és kereskedelemben domináló zsidók államilag levezényelt kifosztásával és javaik minél szélesebb körű redisztribúciójával lenne lehetséges.” (74. o.) Azaz, a sikeres szociálpolitika elképzelhetetlen a „zsidókérdés megoldása” nélkül.

Kádár és Vági finom elemzéssel mutatja be a tragikus folyamatot: ahogy erősödött a gazdasági válság utáni években a reformhajlam, úgy nőtt a reform negatív hozadéka, a zsidóellenesség a kormányokban, az értelmiség fontos csoportjaiban, a magyar társadalom jelentős rétegeiben.

Gömbös Gyula, Darányi Kálmán és Imrédy Béla miniszterelnökök ugyan sokkal többet ígértek, mint amennyit megvalósítottak, mai szóval erős különbség mutatkozott a reformretorika és a reformok között, ám közben fokozatosan, de gyökeresen megváltozott a közbeszéd: „A zsidók kifosztásának szükségessége a harmincas évek közepére ideológiai hovatarozástól függetlenül, szinte valamennyi reformprogram, javaslatcsoomag alfájává és ómegájává vált.” (12. o.)

A szerzők felhívják a figyelmet arra is, hogy az „állam szerepének kizárólagosságára és a keresztény-nemzeti gondolatra épülő ... fajvédelem azonban elválaszthatatlan volt a rasszista, antiszemita indíttatású diszkriminatív fajvédelemtől. A birtokreform elbukott, a szociálpolitikai tervezetek esetleges megvalósításához szükséges költségvetési források nem álltak rendelkezésre, így a valóban jelentős gazdasági befolyással rendelkező zsidók javaival lehetett, kellett finanszírozni a reformokat. A harmincas éve második felére – a kétségtelenül létező, jelentős koncepcionális különbségek ellenére – ezzel lényegileg a kormánypárt vezető politikusai, gazdasági szakemberei éppúgy egyetértettek, mint a kibontakozó nyilas mozgalom vezetője vagy a közigazgatás és az értelmiség képviselői.” (83. o.)

Az újabb zsidótörvény, az 1938. évi XV. törvénycikk „a zsidóságnak a gazdasági és kulturális szférában való túlreprezentációjára hivatkozva 20 százalékban maximalizálta a zsidók arányát a gazdasági és kulturális szabadfoglalkozású pályákon” (84. o.). Ez, akár csak a többi zsidótörvény, csalódást keltett a szélsőjobb oldalán, miközben megkönynyebbüléssel fogadták a zsidóság képviselői. A vártnál és a szélsőjobbnál kisebb diszkrimináció láttán az érintettek rendre *tévesen* úgy kalkuláltak, hogy a kormányzó politikai elit dupla nyelvet használ. Csak látszólag, főként a retorika szintjén enged veszedelmes

politikai vetélytársainak és a térségben gyorsan növekvő befolyással bíró náci Németország követeléseinek. A zsidóság széles rétegei azért is elfogadták ezt a következtetést, mert a zsidó nagykapitalistáknak erős befolyásuk volt a hatalom belső köreibben.

Az önáltatás e mechanizmusai annak ellenére tovább működtek, hogy a második zsidótörvény szigorította a foglalkoztatási kvótákat „az arányokat bizonyos foglalkozások esetében 12 százalékra, míg máshol 6 százalékra csökkentette” (87. o.). Az sem növelte kellő mértékben a veszélyérzetet, hogy ez a törvény a vallási alapról „jórészt áttért a faji alapú definícióra. Az 1941-ben meghozott harmadik zsidótörvény (1941. évi XV. törvénycikk) pedig a náci mintát követve, kifejezetten fajvédelmi jogszabály lett” (uo.), hiszen megtiltotta a zsidók és nem zsidók házasságát, valamint a zsidó férfiak és keresztény nők nemi kapcsolatát.

Az igazságosság nevében meghatározott kvóták és arányok korrumpálták az üzleti élet szereplőit, züllesztő hatást gyakoroltak a társadalomra. Bibó István „a zsidótörvény végrehajtása során napvilágra jutott társadalmi, erkölcsi süllyedés”-ről ír. „Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi.” (*Bibó* [1986] 2. kötet 633. o.)

A béke szigete. A harmadik zsidótörvény és egyéb, a magyarországi zsidó közösséget hátrányosan érintő intézkedések – például a zsidók további mezőgazdasági és ingatlan-szerzési és tulajdonlási jogát megsemmisítő és a birtokaik kisajátítását állami kártalanítás ellenében előíró úgynevezett negyedik zsidótörvény – már a második világháború éveiben születtek. A könyv számos esetet említ, amikor a gazdaság háborús teljesítményének fokozását szolgáló közhatalmi eszközökkel is korlátozták a zsidó háztartások, a zsidók tulajdonában levő vállalatok döntési szabadságát. Ekkor már a reform mellett és helyett egyre inkább a háborús erőfeszítések, a háború terheinek „igazságos” vagy „arányos” elosztásával indokolták a faji diszkriminációt.

A *hadigazdaság* elemzésének szokásos eszközeivel mégsem értékelhetők ezek az intézkedések (*Dombrády* [2003]). A zsidók és romák – magyar állampolgárok – állam által tervezett és végrehajtott diszkriminálása gyakran nem növelte, inkább csökkentette a haditeljesítményt. Mindezek ellenére Magyarország 1943-ban még viszonylag élhető hely volt a zsidók számára: „1942 és 1944 között a konzervatív Kállay-kormány és Horthy kormányzó a németek és személyesen Hitler követelése ellenére sem volt hajlandó elküldönni, gettóba zárni, majd deportálni a magyar zsidókat, mialatt a náciak európai hitsorsosaik százezreit hurcolták megsemmisítő táborokba. A második világháború első 55 hónapját a magyar zsidó közösség túlnyomó többsége tehát romló életkörülmények között, fokozatosan kifosztva, megalázva, egyre inkább elszigetelődve és több tízezer fős embervesztéssel elszenvedve ugyan, de alapvető létbiztonságban vészelte át.” (104. o.)

A német megszállás következményei. A magyar zsidók helyzete gyökeresen megváltozott a német megszállás után: „a kormány egy árva hang nélkül lemondott, a kormányzó kinevezte a németek által kívánt új kormányt s ezek után a kormányzó és a németek, a magyar hadsereg és a nyilasok, akik három nappal azelőtt egymás ellen állottak fel, most egyszerre egyöntetűen úgy kezdtek viselkedni, mint akik a sorsfordulót incidensnek, a halálos sérelmet apró félreértésnek, a végső veszedelmet biztató együttműködésnek s a készülő tömeggyilkosságokat boldogító nemzeti politikának óhajtják tekinteni. Az ország politikai elbutítása és ép érzékeinek a megzavarása ezzel érte el a tetőpontját: ez a lépés ölte meg a magyar hadsereg önbecsületét, ezzel vált értelmetlenné, sőt sült el végzetesen

visszafelé minden engedmény, melyet a németekkel szemben távolságot tartó Teleki- és Kállay-kormányok az időnyerés jegyében tettek, beleértve az összes zsidótörvényeket, s végül ez a lépés tartotta meg a hivatalos magyar közéletet s az egész hivatalnoki kart a folyamatos törvényesség hitében, s indította arra őket, hogy a kormány minden intézkedéséhez a folyamatosan működő közigazgatás segítségét megadják, holott a háborúnak ebben a szakában már nemcsak az aktív ellenállás, de a közigazgatás passzivitása és szabotálása is komoly nehézséget tudott volna okozni a megszállóknak és bábkormányuknak.” (Bibó [1986] 648–649. o.)

Nemzetközi összehasonlításban páratlan sebességgel bonyolították le a magyar zsidók deportálását: „A magyar holokauszt leglényegesebb eleme a gyorsaság volt, amely a német és magyar hivatalos szervek európai viszonylatban is szinte páratlan együttműködési készségéből következett. Mindahhoz, amihez Németországban és a megszállt területeken hosszú évek kellettek, Magyarországon elég volt 112 nap.” (106. o.)

A gyorsaság azonban nem méri pontosan a hatékonyságot – ezen ebben a szörnyű esetben a népirítási és kifosztási tervek, valamint a megvalósulásuk valamiféle arányát értjük. Ilyen szempontból jelentős a különbség a magyar zsidók deportálása és megsemmisítése, illetve az elrabolt vagyon összegyűjtése, még inkább hasznosulása között.

Deportálás és megsemmisítés. Kádár és Vági a rendelkezésükre álló dokumentumok (periratok, jegyzőkönyvek, irattári anyagok, emlékezések stb.) alapján rekonstruálja a döntési folyamatot, amelynek következményeként néhány hét alatt túlnyomó részben Auschwitzba szállítottak 450 ezer magyar zsidót. A halálvonatok utasainak 97 százalékát gázkamrákban megölték, vagy már elpusztultak az utazás rettenetes körülményei között.

A két szerző nem talált a folyamatot determináló nagy és végzetes felsőszintű elhatározást. Egymást kiváltó vagy éppen kioltó megállapodásokra, eltérően értelmezhető és értelmezett, kétes megfogalmazású rendeletekre és utasításokra bukkantak.

Az események összhatása azonban egyértelmű. Április elején 100-150 ezer zsidó munkás németországi alkalmazásáról volt szó, valamint arról, hogy a magyar zsidóságot „nemre és korra való tekintet nélkül gyűjtőtáborokba kell szállítani”, ám néhány hét múlva (a fennmaradt jegyzőkönyv szerint) az *Endlösung* felelősei 1944. május 12-ei munkácsi értekezletükön már az addigra gettókba zárt sok ezer magyar állampolgár sorsáról döntöttek: „május 14-én megkezdődik a deportálás. A tervek szerint a zsidókat 110 egyenként 45 + 2 vagonból álló vonattal (vagononként kb. 70 zsidó), »deutsche Arbeiterumsiedlung« fedőnév alatt 3000 fős csoportokban szállítják Kassára, ahol átadják őket a németeknek” (146. o.).

A tények azonban nem – vagy csak részben – követték a terveket. Az illetékes államtitkár, a korábban már említett, fanatikus zsidógyűlölő *Endre László* – méltó párja és hatékony partnere a magyarországi zsidóság megsemmisítését német részről irányító *Adolf Eichmannnak* – és csapata, a gettókban uralkodó embertelen feltételek miatt kialakult járványveszélyre és a német munkaerőigények növekedésére hivatkozva, sikerrel növelte a szállítási teljesítményt. Egyre több vonat indult Auschwitzba, ahol a már egy ideje alapjáraton működtetett halálgyárat csak nagy nehézségek árán, pótlólagos beruházásokkal és késlekedve tudták csúcsra járatni. Mindez tovább növelte a halálba küldöttek szenvedéseit és megaláztatását. Csak egy példa: amikor a Zyklon-B gázkészletek átmenetileg kimerültek, „magyar zsidók ezreit hajszolták élve a lángoló gödrökbe” (167. o.). Előbb azonban megfosztották őket a magukkal hozott javaiktól, a gázkamrákból kihozott halottak ruháiban talált pénzt, ékszereket, a halottak aranyfogait és töméseit a németek gondosan összegyűjtötték és újrahasznosították.

Mindezek olvastán csak undorral fogadhatjuk azoknak az úgymond hazafias érzelmeit és megfontolásait, akik elhitték, vagy elhitették magukkal, hogy a tömeges emberirtás-

ban való magyar részvétel a nemzeti szuverenitás visszaszerzésének a feltétele: „A zsidótlantást a németek a következő hónapokban is gyakran a kivonulás fő feltételeként említették, és ez az ígéret fokozta a magyar kormány deportálásokkal kapcsolatos kollaborációs hajlandóságát.” (114. o.)

Önfinanszírozó népirtás.² A halálvonatok még ki sem gördültek a teherpályaudvarokról és a bevagónírozásra kiválóan alkalmas téglagyárak iparvágányairól, elkezdődött a harc a zsidók hátramaradt vagyonáért. A szereplők: a magyar állam, a közigazgatás magánrablásra vállalkozó munkatársai, a lakosság egyes csoportjai és a német megszállók egyaránt igyekeztek maximalizálni a részesedésüket. A magyar állam sem volt egységes, a hatóságok közötti kompetenciaharcok is e játszma részei voltak.

A deportálással a kollaboráns kormány mozgásterét, pontosabban tervezési horizontja jelentősen bővült. A döntéshozók derülátó kalkulációi szerint: „a nemzeti vagyon 20-25 százaléknak kisajátítása lehetővé tette a fokozódó német gazdasági-pénzügyi követelések teljesítését, a háború miatt megbillent költségvetés konszolidációját, valamint a régóta halogatott szociális reformok végrehajtását és ezzel az új hatalom szociális bázisának szélesítését is” (217. o.).

A zsidóktól elkobzott vagyon gyors értékesítésére és ezzel a költségvetési bevételek jelentős növekedésére számító kormány ezért „65-ről 60 évre csökkentette a nyugdíj-jogosultság korhatárát, és bevezette a háztartási alkalmazottak kötelező öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági biztosítását. Kedvezően módosították a bányászok nyugdíj-biztosítási rendszerét, és javították a tanárok-tanítók anyagi helyzetét. A kormány kiterjesztette a gyermeknevelési pótlékban részesülők körét, valamint biztosítási és járulékkedvezményeket nyújtott a mezőgazdaságban dolgozók számára. Ezekkel a jóléti intézkedésekkel az amúgy is növekvő hiánnyal és eladósodással küszködő állami költségvetés a háború utolsó évében jelentős – ráadásul előre be nem tervezett – anyagi többletterhet vállalt. A fent vázolt, súlyos gazdasági helyzetben erre nyilvánvalóan csak akkor volt lehetőség, ha a kormány komoly többletbevétellel számolt. Ez az adott helyzetben csak a zsidóktól elkobzott vagyontömeg lehetett.” (219–220. o.) A zsidóktól elkobzott ruhák, bútorok, élelmiszer elosztásától is a szociális feszültségek oldását, a közhangulat javulását remélték.

A terv ismét pontatlan, az intézkedések végrehajthatatlanok. A deportálási, népirtási „irányszámokat” – mint láttuk – a magyar állam túlteljesítette. A zsidó vagyon „újrahasznosításánál” fordított folyamatok zajlottak: „a nagyra törő pénzügyi-gazdasági tervek csak csekély mértékben valósultak meg” (219. o.).

Ennek egyik fontos oka, hogy a politikai döntéshozók túlbecsülték az államapparátus kodifikációs, logisztikai és szabályozási képességét. Kádár és Vági jelentős állítása, hogy a háború, a közelgő front miatt amúgy is túlterhelt közigazgatás képtelen volt a hátramaradó zsidó vagyon minden elemére kiterjedő szabályozást alkotni.

Nem rendelkeztek az elhagyott lakásokban maradt bútorokról, elfelejtették meghatározni, hogy ki tekintendő zsidónak, kinek a vagyona zsidó vagyon. A vagyontárgyakat központi raktárakba rendelték szállítani, ám ez az elképzelés megvalósíthatatlannak bizonyult, „a kormánybiztos ezért – felülírva a titkos rendeletet – azt az utasítást adta a hatóságainak, hogy a zsidó javakat a helyi zsinagógában vagy egy ahhoz közel eső épületben gyűjtsék össze” (237. o.).

A meglévő közigazgatási egységek, például a pénzügyőrség illetékes hivatalai lettek a vagyontárgyak őrzéséért, összegyűjtéséért felelősök, gondnokok. Később erre a célra önálló szervezetet állítottak fel. Az állomány azonban – noha deportálásuk előtt a zsidókat a

² Az önfinanszírozó népirtás fogalmát először Raul Hilberg használta. Lásd *Hilberg* [1985].

családi vagyongondos leltározására, pénzkészleteik leadására, számláik zárolására kötelezték – egyik esetben sem volt képes számba venni, még kevésbé megőrizni a halálba küldött zsidók lakásában, üzleteiben vagy vállalatainál felhalmozott készleteket, vagyontárgyakat. Ezért a „helyi közigazgatási és rendvédelmi egységek a gettósítás irtózatossága miatt improvizációra és önállóságra voltak kárhóztatva. Ennek megfelelően a zsidóvagyonnyújtást gyakran a központi akaratától függetlenül, saját belátásuk szerint kezelték.” (236. o.)

A kollaboráns kormány nagy buzgalommal vette át a németek találmányát: *az önfinanszírozó népiértékesítési koncepcióját és gyakorlatát*: „Antal igazságügy-miniszter 1944 májusában készített törvénytervezete szerint az elkobzott zsidó vagyonért fizetendő »térítést« a zsidók kitelepítésének finanszírozásával kellett volna »visszafizetni«, azaz a zsidók maguk állták volna saját deportálásuk költségeit.” (286. o.)

Már ezt megelőzően a „titkos gettórendeletre április 19-én fűzött tájékoztatóban a belügyi illetékesek leszögezték »(...)a rendelet egyelőre nem intézkedik a kiűréssel kapcsolatban felmerült költségek fedezéséről. Az értekezleteken történt megállapodás szerint ezeket szabályszerű elszámolás mellett zár alá vett zsidókészpénz vagyonból kell a hatóságoknak fedezniük.«” (Uo.)

Ez a rendelkezés is végrehajthatatlannak bizonyult. A pénzügyi kormányzat a gettósítás után hetekkel sem tudta megállapítani, hogy mennyi pénzt foglaltak le a hatóságok a zsidóknál, miközben „A gettósítás során állni kellett a fuvarosok bérét, a bábák, ékszerszakértők és a más helyről átvezényelt csendőrök napidíját, valamint az építési anyagok árát is. Ki kellett fizetni a gettóba zsúfolt zsidók házainak ablakait bedeszkázó vagy befalazó mesterembereket és a gettókat lezáró palánkok elkészítését. Végül, de nem utolsósorban, fedezni kellett a vasúti szállítás költségeit is.” (286–287. o.)

A községi és városi hatóságok pénzkészletei napok alatt kimerültek, ezért az illetékesek – amíg a központi zsidóalap fel nem töltődik – „egy elkülönített számlán összesen egymillió pengő értékű gyorsforgalmi alapot hoztak létre” (287. o.).

„Az összeg felmerülő kiadásokhoz képest nevetségesen alacsony volt. ... A MÁV még a rövidebb, országos belüli szállításoknál is minden deportált zsidó után 2,1 pengő viteldíjat számlázott, így közel félmillió ember elhurcolása önmagában is felemésztette volna a Belügyminisztérium egymillió pengős költségvetésének egészét.” (287. o.)

A kormány ekkor növekvő mértékben a helyi közigazgatásra próbálta terhelni a deportálás költségeit. A városok és falvak viszont nem fizették be a bevételeket a központi számlára, hanem változatos módszerekkel továbbhárították (addigi) költségeiket zsidó polgártársaikra, addigi szomszédjaikra, ismerőseikre: „A Nógrád megyei község, Nógrád találékony eljárói kicsiben maguk valószínűsítették meg a központi számla koncepcióját. »Zsidó pénzek letéte« elnevezéssel és egy hozzátartozó »zsidó pénznaplóval« együtt számlát nyitottak, és ide fizették be a zsidók ingóságainak és állatainak eladásából származó bevételeket, valamint innen utalták át a holmik leltározásánál közreműködők bérét, a kiutalt zsidó lakásokban szükséges javítások költségeit, és a zsidók köztartozásait is.” (296. o.)

A költségvetés növekvő bevételeit tervezők nem számoltak a redisztribúciós deficit egy további fontos elemével, az ország emberitőke-állományának csökkenésével.

Nem gondolták, hogy „a zsidók feszített ütemű deportálása, vagyonuk teljes kisajátítása komoly termelési és közellátási zavarokhoz vezetett egyes gazdasági szektorokban és földrajzi régiókban” (297. o.). Jász-Nagykun-Szolnok megyében (ahol az átlagosnál kisebb volt a zsidók aránya) „[H]irtelen jelentős hiány mutatkozott műszereszekből, gépeszekből, órákból, mészárosokból, vargákból, cipészekből, szűcsökből, szabókból, bádogosokból, lakatosokból. Leállt a Jászszági alsó járás egyetlen (a közigazgatást is ellátó nyomdája) ... az aratási és cséplési munkákhoz feltétlenül szükséges volt a mezőgazdasá-

gi gépek karbantartása. Az ehhez értő gépészkovácsok jó részét viszont elhurcolták.” (298. o.)

Különösen megsínylette a deportálást az egészségügy. Egyes vidékeken a közegészségügyi rendszer összeomlott az orvoshiány miatt. Máramaros vármegyében például „a vármegyei községi és körorvosi állásoknak több mint a fele megüresedett, deportálták az összes szülész-nőgyógyászt, ráadásul a tífusz is felütötte a fejét.” (303. o.)

Fosztogatás. A redisztribúciós deficit következményei késleltetve, a züllesztő tömeghatások viszont azonnal jelentkeztek: „A vagyon megszerzésének *ígérete* hatalmas tömegeket korrumpált, és morálisan abszurd helyzetet eredményezett: saját jól felfogott anyagi érdekeit sértette az, aki szót emelt az üldözések ellen.” (331. o.)

A háború előtt átalakult közbeszéd, a zsidók költségére és kárára tervezett reformok ügyében kialakult széles körű egyetértés, „az ép közösségi beidegződések fokozatos szétesése” (*Bibó* [1986] 647. o.), „a fokozatos szoktatás” (*Bibó* [1986] 650. o.)gyászos következményekkel járt: a törvényt kihasználó élelmes igénylők és feljelentők egyre gyakrabban a hivatalos út kikerülésével, ellenszolgáltatás nélkül tettek szert az elhurcoltak javaira. A közhatalom növekvő mértékben elvesztette az uralmát a folyamatok felett. „A fővárosi lakosság hamarosan tömegesen jelezte ingatlanigényét, a zűrzavarban önkényesen foglaltak el megürült lakásokat.” (316. o.) Sok ezren hasonló módon jutottak rádióhoz, földhöz, üzlethelyiségekhez, ruhához, háztartási eszközökhöz.

Különösen előnyös helyzetben fosztogathatott a deportálást bonyolító hatóságok személyzete. A gettókban megjelentek „a csendőri nyomozó alosztályok emberei, hogy felderítsék az elrejtett zsidó értékeket. A mérhetetlen cinizmussal »pénzverdének« elnevezett helyiségekben tömegesen kínozták a tehetős vagy annak vélt zsidókat, azt követelve, hogy azok árulják el (állítólag) be nem jelentett vagyontárgyaik rejtekhelyét.” (240. o.) „A munkácsi gettóban a »csendőrök majdnem minden éjjel fosztogattak egyik vagy másik házban. Minden értéktárgyat, amit megtaláltak, elvittek, és legfeljebb 10 pengőt hagytak egy embernél.«” (242. o.)

A könyv részletesen foglalkozik a németek vagyonszerzéseivel, a zsidók tulajdonában volt műkincsek sorsával, a híres aranyvonat történetével. Ezek a történetek is a kormány tervei és a bevételei közötti különbségről, a redisztribúciós deficit növekedéséről szólnak

A háború után. A könyv zárófejezeteiből megtudhatjuk, hogy a „bevonuló szovjet csapatok nagy mennyiségű zsidó vagyonra is rátették a kezüket” (375. o.). Az amerikaiak és az osztrákok pedig széthordták, ellopták az aranyvonaton szállított értékeket. Az 1949 utáni új kommunista hatalom pedig gondosan szabotálta a jóvátételt. Erről is részletesen tájékoztatást kap a könyv olvasója – ám felfogásunk szerint ezek a korántsem épületes ügyek már *egy másik sötét történet részei*. Ezek a fejezetek nem a kifosztásról, a hullarablásról, hanem a mohóságról, a mulasztásról, a közönytől szólnak, arról, hogy a győztesek nem kárpótlták és vigasztalták, hanem újra megalázták és vesztésben hagyták a túlélőket.

Pontosítás. A nem történész, a magyar vészkorszakról rendszerezett tudással nem bíró olvasó (a recenzens is ebbe a körbe tartozik) számára nem derül ki kellő egyértelműséggel, hogy *Kádár és Vági könyve nem anatómia, hanem patológia*. A hullarablásról szóló monográfia csak csekély súllyal említi azokat a százazreket, akik nem vettek részt ebben a szegyénteljes tevékenységben. A patológiával szemben a magyarországi zsidók és nem zsidók történetének – anatómiájának – azokról is szólni kellene (talán egy másik könyvben), akik – nem kevesen – mentették, bújtatták zsidó szomszédjukat, barátaikat, szeretteiket, akik őrizték és visszaadták a túlélőknek a rájuk bízott vagy a rablók elől elrejtett vagyonukat.

Az antiszemitizmus, illetve a holokauszt okairól nincs megegyezés a tudományos világban.³ Az olvasót segítette volna, ha jóval több eligazítást kap arról, hogy a szerzők e tárgyban kikkel értenek egyet, vagy vitatkoznak. Hiányérzetünket és értetlenségünket fokozza, ha tudjuk, hogy Kádár és Vági egy, a könyvet megelőző írásukban bemutatták a vészkorszakkutatás főbb irányzatait: „A holokauszt okainak feltárásán fáradozó történészek az elmúlt évtizedekben két markánsan szemben álló irányzatot hoztak létre. Az úgynevezett »intencionalisták« szerint a zsidók kiirtásában az ideológiai motívumok játszották a főszerepet, a gyakorlati szempontok a háttérbe szorultak. A velük szemben álló »funkcionalista« iskola úgy látja, hogy éppen a fordítottja igaz: a »végső megoldás« létrejöttének praktikus gazdasági, politikai okai voltak, az ideológia mindössze az egyes lépések igazolásában játszott szerepet.” (Kádár–Vági [2003] 219. o.)

Korábbi könyvük (Kádár–Vági [2001]) alapján sem nehéz besorolni Kádár Gábort és Vági Zoltánt a funkcionalisták közé, különösen, ha könyvismertetésükből tudjuk, hogy a magyarországi zsidóüldözések történetének számos kérdésében vitában állnak az iskola neves képviselőivel (Gerlach–Aly [2005]).

Mindezek a kisebb hiányosságok azonban nem csorbitják a szerzők érdemeit. A két történész kitűnő könyve nemcsak a történészszakma, de a szélesebb közönség számára is érthető nyelven és követhető szerkezetben mutatja be a magyar történelem e gyászos fejezetének eseményeit, tárja fel azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek a magyar zsidóság gazdasági és fizikai megsemmisítéséhez vezettek

A közgazdaságtan és a rendkívüli helyzetek. Milyen különös tanulságokkal szolgál a könyv a közgazdászok, a közgazdaságtudomány számára?

A gazdasági jelenségek, gazdasági tranzakciók időbeli vagy térbeli összehasonlításával és elemzésével foglalkozó közgazdászok, különösen azok, akik figyelemmel kísérik a történeti- és gazdaságszociológia, a kulturális antropológia eredményeit, sőt átveszik e rokon tudományok módszereit, tudják, hogy kereskedelem és rablás, a gazdaság és háború határai gyakran elmosódnak. Idézzük itt *Max Weber* híres sorait: „A kíméletlen, belsőleg semmiféle normát nem ismerő vagyonszerzéssel minden történelmi korszakban találkozunk, ahol, és amikor ilyesmi egyáltalán lehetséges volt. Az idegen törzsbeliekkel, a társas viszonyon kívül állókkal szemben a szabad, normák által nem kötött kereskedelem ugyanúgy megengedett volt, mint a háború és a szabad rablás.” (Weber [1982] 60. o.)

Hasonló helyzetek a modern társadalmakban is rendszeresen előfordulnak. Kornai János talán ezért említi a koordináció mechanizmusai között a bürokratikus, a piaci, az etikai mellett az *agresszív koordinációt*, ahol a „késztetés: a fölérendelt által alkalmazott erőszak az alárendelt szemben, az általa kívánt transzformáció vagy tranzakció ki-kényszerítésére” (Kornai [1989] 11. o.)

A vészkorszakban a magyar gazdaságot alighanem a bürokratikus és – Kornai kategóriájával – az agresszív koordinációs formák dominanciája jellemezte. De mi határozta meg a koordinációs formák arányát, mitől változtak – mint láttuk, esetenként drámai gyorsasággal – ezek az arányok? Segít-e bennünket az oly diadalmasan terjedő *módszertani individualizmus* az ilyen és hasonló kérdések megválaszolásában? Tekinthetők-e *bármiféle megszorításokkal* az egyéni önérdék által vezérelt tranzakciónak a lezárt és a haláltáborok felé haladó vagonok utasai és a kísérő csendőrök közötti olyan cserék, amikor „Stein Pál budapesti mérnök 100 pengőért vásárolt egy kenyert, egy mátészalkai tisztviselő ugyanezért az összegért csak egy korty vizet kapott.” (244. o.)

³ Kitűnő összefoglalást ad az eltérő antiszemitizmus-felfogásokról Kovács [2005], különösen „Az antiszemitizmus mint társadalomelméleti probléma” c. fejezetben (15-49. o.).

Elemezhetjük-e bármiféle megszorításokkal, mondjuk szerződések hálózataként (Alchian-Demsetz [1972]), a gettót és a haláltábor, a modern idők e szervezeti leleményeit?

Vagy általánosabban fogalmazva: milyen körben és feltételekkel alkalmazhatjuk szélsőséges helyzetekben a tulajdonjogok elméletét vagy a jövedelmi transzferekről tanultakat? Mi a teendő, ha nem érvényesülnek vagy folyamatosan újraértelmeződnek a konszolidált, szilárd jogrenddel rendelkező piacgazdaság szabályai? Amikor szétfoszlik, eltűnik a nyugati civilizáció mintáit leképező főáramú közgazdaságtan által feltételezett viszonylag szilárd kulturális jogi, intézményi környezet és üzleti bizalom?

Egy könyv bemutatása során nem szerencsés ilyen súlyos kérdésekre keresni a választ – különösen akkor, ha a recenzens elméleti tudása és módszertani készségei e tekintetben amúgy is meglehetősen hiányosak. A szakma jeles képviselői már huzamosabb ideje a tudományos bizonyítás szabályainak megfelelően próbálják elemezni, értelmezni a nem szokványos helyzeteket. Radford [1945] hatvan évvel ezelőtt publikált híres cikkében bemutatta, hogyan keletkezik és működik a piac egy fogolytáborban, hogyan működnek a közgazdaságtudomány által feltárt törvények és összefüggések egy valóban szokatlan helyzetben.

Míg ő a gazdaság újraépülését regisztrálta, újabban mind gyakrabban használják a közgazdaságtudomány eredményeit a társadalom más jelenségeinek értelmezésére. Ha „a közgazdászok vizsgálódásainak nincsen sajátos tárgya”, ha a modern közgazdasági elméletek „jórészt arra szolgálnak, hogy elemezhesük a választások meghatározóit” (Coase [2004] 13. o.), akkor csak idő kérdése volt, hogy megszülessen a „gyűlölet politikai gazdaságtana” (Glasser [2005]). A kínálati oldalon állnak a politikusok, a keresleti oldalon a választók, a termék, a szavazók számát növelő hamis gyűlöletkeltő beszéd. Gondosan meghatározzuk a korlátozó feltételeket, a költségeket és a hasznokat, és már adódik is a kézenfekvő következtetés: „[a] gyűlölet csökken, ha az egyének érdekeltek az igazság kiderítésében” (Glasser [2005] 45. o.)

A másik választható irány „a gyakorlatias gazdaságtan” (Akerlof [2005]). Ennek művelői is sokat nyerhetnek a nem szokványos vagy szélsőséges esetek tanulmányozásából. A különös, addig figyelmen kívül hagyott feltételek, ráfordítások és hasznok beemlése, újraértelmezése növeli a modellek, verbális levezetések meggyőző erejét.

És persze van egy harmadik lehetőség is: egy olyan világ, ahol nem okoz pusztító társadalmi feszültséget az etnikai, vallási vagy kulturális különbségek miatt eltérő teljesítmény, ahol az önfinanszírozó népiértés, a kaotikus kifosztás, a haláltábor a múlt szörnyű kuriózumai. Ahol a Kádár–Vági szerzőpáros kitűnő könyve nem kelt asszociációkat, legfeljebb a szaktörténészeknek nyújt példát és ösztönzést.

Hivatkozások

- AKERLOF, G. A. [2005]: Explorations in Pragmatic Economics. Selected papers of George A. Akerlof. Oxford University Press, Oxford.
- ALCHIAN A.–DEMSEZT, H. [1972]: Production, Information Costs and Economic Organization. American Economic Review, Vol. 62. No. 5. 777–795. o.
- BIBŐ ISTVÁN [1986]: Válogatott tanulmányok. 2. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- COASE, R. H. [2004]: A vállalat, a piac és a jog. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- DOMBRÁDY LORÁND [2003]: A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Petit Real Könyvkiadó, Budapest.
- FEENSTRA, R. C.–YANG, TZU-HAN–HAMILTON, G. [1993]: Market Structure and International Trade: Business Groups in East Asia Working Paper Series. National Bureau of Economic Research Working Paper, No. 4536.

- GERLACH, C.–ALY, G. [2005]: Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyikolása. Noran, Budapest.
- GLAESER, E. L. [2005]: The Political Economy of Hatred Quarterly Journal of Economics Febr. Vol. 102. No. 1. 45–86. o.
- HEFNER, R. W. [1998a]: Introduction: Society and Morality in the New Asian Capitalisms Megjelent: *Hefner, R. W.* (szerk.): Market Cultures. Society and Morality in the New Asian Capitalisms. Westview Press, 1–41. o.
- HEFNER, R. W. [1998b]: Markets and Justice for Muslim Indonesians. Megjelent: *Hefner, R. W.* (szerk.): Market Cultures. Society and Morality in the New Asian Capitalisms. Westview Press, 224–250. o.
- HILBERG, R. [1985]: The Destruction of the European Jews. Vol. 1–3. Holmes and Meier, New York–London.
- KÁDÁR GÁBOR–VÁGI ZOLTÁN [2001]: Aranyvonal. Fejezetek a zsidó vagyontörténetéből. Osiris, Budapest.
- KÁDÁR GÁBOR–VÁGI ZOLTÁN [2003]: Racionális népirtás Magyarországon. Christian Gerlach, Götz Aly: Das letzte Kapitel Realpolitik, Ideologie und der Mord an den Ungarischen Juden. Buksz, 15. évf. 3. sz. 219–228. o.
- KORNAI JÁNOS [1989]: Bürokratikus és piaci koordináció. Megjelent: Régi és új ellentmondások és dilemmák. Magvető Kiadó, Budapest, 7–38. o.
- KOVÁCS ANDRÁS [2005]: A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon. PolgART, Budapest.
- RADFORD, R. A. [1945]: The Economic Organisation of a P.O.W. Camp. *Economica*, New Series, Vol. 12. No. 48. 189–201. o.
- SZABÓ MIKLÓS [2003]: Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- WEBER, M. [1982]: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Gondolat, Budapest.

Laki Mihály